

HOOFDSTUK 6

We run this country

Over bloedgroepen, beginselen en macht

In oktober 1990 bestond het Christen-Democratisch Appèl tien jaar en vierde de partij feest. Zoals dat hoort, werd de jubilaris overladen met loftuitingen. Daar was ook reden voor, want het belangrijkste doel was bereikt: het samengaan van de Katholieke Volkspartij, de gereformeerde Antirevolutionaire Partij en de hervormde Christelijk Historische Unie had hun structurele neergang kunnen stoppen. Vanaf de Eerste Wereldoorlog hadden de drie partijen ruim de helft van de kiezers aan zich weten te binden. Nog in 1963 behaalde de KVP liefst vijftig kamerzetels, ARP en CHU elk dertien. Maar in het daaropvolgende decennium raakten zowel KVP als CHU als gevolg van de snelle secularisatie bijna de helft van hun aanhang kwijt; de gereformeerde ARP bleef opmerkelijk stabiel. Het politieke spectrum veranderde in hoog tempo, wat zich weerspiegelde in de opkomst van allerlei kleinere partijen, zoals de Boerenpartij, D66, DS'70 en de PPR. Sommige hadden maar kortstondig succes (Boerenpartij, DS'70), andere beklifden.

Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1977 opereerden de drie confessionele partijen voor het eerst onder de naam CDA - als federatie, een officiële nieuwe partij was dit nog niet. Onder leiding van Dries van Agt wisten ze 49 zetels te bemachtigen, een méér dan de keer daarvoor. De teruggang leek gestuit. Maar in 1982, twee jaar na de formele fusie, daalde het zeteltal naar 45 en keerde het pessimisme terug.

Lang duurde dat niet. Het Lubbers-effect bracht in 1986 een spectaculaire winst van negen zetels, en toen de partij dat resultaat in 1989 wist te evenaren, stond vast dat het CDA-project wel

degelijk was geslaagd. Niemand geloofde dat de zeteltallen van de jaren vijftig ooit nog gehaald konden worden. Maar rond het tweede lustrum meenden velen dat het CDA structureel veertig procent van de kiezers moest kunnen aantrekken en daarmee zestig kamerzetels veroveren. Tijdens de jubileumviering op 27 oktober 1990 in Den Haag herinnerde prof. Piet Steenkamp, die de drijvende kracht achter de fusie was geweest, aan de krantenkoppen van het fusiejaar 1980. 'Het CDA werd vergeleken met een fata morgana. Men sprak over de laatste opflakkering van de middeleeuwen.' Nee, dan de koppen van de beschouwingen die nú verschenen: 'Het CDA is niet meer weg te denken uit de Nederlandse politiek; het wonder van het CDA; het CDA is niet te bestrijden.' Hij pauzeerde even, duidelijk geëmotioneerd, en vervolgde: 'Wat een verschil. Wát een verschil.'

Toen de partij in 1980 tot stand kwam, waren daar dertien moeilijke jaren aan vooraf gegaan waarin het CDA-project meer dan eens op het punt had gestaan te mislukken. De aanzet tot de fusie was – ongewild – gegeven door Norbert Schmelzer. Nadat hij in 1966 het kabinet-Cals naar huis had gestuurd, leed de KVP bij de daaropvolgende verkiezingen een verlies van acht zetels. Nog op de verkiezingsavond, 15 februari 1967, schoot de partijvoorzitter van de KVP, P. Aalberse, zijn collega's van ARP en CHU aan. De drie spraken af dat zij – na jaren van allerlei informele gedachtenwisselingen – nu officieel met elkaar zouden gaan praten over samenwerking. Vooral voor de KVP was de tijd meer dan rijp. De samenleving was volop in beweging, het proces van ontkerkelijking en deconfessionalisering snelde voort, en in de kerken en confessionele partijen waren als gevolg van interne verdeeldheid allerlei progressieve groeperingen actief, die zelfs het gevaar van afsplitsingen deden opdoemen. Het is niet toevallig dat een maand na voornoemde verkiezingen in hotel Americain te Amsterdam een bijeenkomst van christen-radicalen plaatsvond, waaruit later de PPR zou ontstaan.

Ook de ontwikkelingen in Europa stimuleerden tot samenwerking. Al sinds 1952 ontmoetten christen-democratische partijen uit de EEG-landen elkaar in de Gemeenschappelijke Vergadering, een voorloper van het Europees Parlement; in 1965 ontstond de Europese Unie van Christen-Democraten (EUCD), die later weer zou uitgroeien tot de Europese Volkspar-

tij (EVP). Deze samenwerking van christen-democraten van verschillende origine had vertegenwoordigers van KVP, ARP, en CHU geleerd dat zij op Europees niveau goed met elkaar overweg konden. Bovendien kregen de partijbesturen steeds vaker bezoek van buitenlandse collega's, aan wie het verschil tussen de drie Nederlandse partijen nauwelijks uit te leggen viel.

Maar de weg naar binnenlandse samenwerking bleek lang en moeizaam. Tussen 1967 en 1971 had het overleg een vrijblijvend karakter en werd er niet veel vooruitgang geboekt. De ARP praatte wel mee, maar in tegenstelling tot de beide andere partijen was zij niet gemotiveerd door stemmenverlies. Integendeel, de partij had zich in de beginjaren zestig vernieuwd, was moderner en vooruitstrevender geworden en had in 1967 juist een mooie verkiezingswinst geboekt (van 13 naar 15 zetels). Vier jaar later ging die winst echter weer verloren en begon ook de ARP de noodzaak van samenbundeling te voelen. Nu kwam het CDA-project (de naam was overigens nog niet bedacht) in een stroomversnelling. Er werd een Contactraad in het leven geroepen, die op 17 juni 1972 een eerste gezamenlijke verklaring produceerde onder de titel 'Op weg naar een verantwoordelijke samenleving'. In een moment van creativiteit had de voorzitter van de raad en de feitelijke auteur van dit stuk, de katholiek Piet Steenkamp, besloten dit begrip als bindmiddel te introduceren. De Raad van Kerken had de term in 1948 al gebruikt, maar nu kwam hij werkelijk als geroepen. Een belangrijk discussiepunt was namelijk of de nieuwe combinatie zichzelf 'christelijke partij' of 'partij van christenen' moest noemen. Thans lijkt dat een taalkundige nuance, maar toen ging het om een zeer principiële punt. De kwalificatie 'christelijke partij' hield voor veler gevoel een directe vereenzelving in met het christelijk geloof – een wens vooral van de ARP. Een 'partij van christenen' zou de relatie tussen geloof en politiek als veel losser beschouwen, zoals met name de KVP wilde; voor zo'n partij zou het Evangelie niet het uitgangspunt zijn, maar een 'richtsnoer' voor het politieke handelen; het zou een 'open' partij zijn, waarin niet alleen actieve gelovigen zich thuisvoelden, maar iedereen die enige verwantschap voelde met het christelijke gedachtegoed. Met het begrip 'verantwoordelijke samenleving' wist Piet Steenkamp dit punt fraai te omzeilen. Hij legde de nadruk immers niet zozeer op de *uitgangspunten*, maar op het *doel* waarnaar de nieu-

we bundeling zou moeten streven, op haar maatschappijvisie. Of, zoals Steenkamp het indertijd uitdrukte: 'De partij waar naartoe wordt gewerkt is geen confessionele partij, want de politieke strategie is het bindmiddel.'

Daarmee was het karwei nog niet geklaard. In 1973 weigerde de CHU mee te doen met het kabinet-Den Uyl, waaraan KVP en ARP wél deelnamen. Het lukte de drie partners-in-spe nog net om een gezamenlijke naam te bedenken – Christen-Democratisch Appèl – en een gemeenschappelijk bestuursorgaan op te richten, waarvan Steenkamp de leiding kreeg. Maar vervolgens stagneerden de toenaderingsgesprekken en kwamen de partijtoppen ondanks Steenkamps vondst toch weer terecht in discussies over de ideologische grondslag. In de provincies en gemeenten kreeg de samenwerking geleidelijk wél gestalte. Bij de statenverkiezingen van 1974 waren er al vijf provinciale CDA-lijsten, en in datzelfde jaar konden kiezers in tweehonderd gemeenten op het CDA stemmen. Zo ontstond een partij van twee snelheden – hetgeen later nog van beslissend belang zou blijken.

In 1975 bereikte het hernieuwde ideologische debat een cruciale fase. Bij de KVP stapte partijvoorzitter Dick de Zeeuw op. Hij was een groot voorstander van een open, sociale volkspartij en vond dat daarin niet alleen plaats moest zijn voor de christelijke levensovertuiging als 'richtsnoer', maar ook voor andere inspiratiebronnen – dus voor humanisten en mensen met een niet-christelijke achtergrond. Maar dat standpunt was voor ARP en CHU volstrekt onaanvaardbaar en ging zelfs de KVP te ver: het richtsnoer moest in ieder geval christelijk blijven. Intussen was in de ARP, onder leiding van haar fractievoorzitter in de Tweede Kamer Willem Aantjes, de aloude vraag weer opgedoken: moest die christelijke grondslag alleen via de omweg van de politieke strategie, het programma en het beleid van het CDA gestalte krijgen, of moest hij de kernidentiteit van de partij worden? Op het eerste CDA-congres, in augustus 1975, hield Aantjes een bevlogen toespraak, die de geschiedenis in ging als zijn 'Bergrede'. Zijn standpunt was helder: het CDA mocht geen partij worden met papieren beginselen, ze moest haar christelijke uitgangspunt niet alleen via haar politieke handelen, maar ook direct uitdragen. Met andere woorden: het CDA moest toch een 'christelijke partij', een 'getuigenis'-partij zijn.

Het congres maakte echter duidelijk dat Aantjes en zijn geestverwanten bezig waren met een achterhoedegevecht. De motie waarin de ARP het 'getuigenis'-karakter wilde vastleggen, werd verworpen. Dit had voor de antirevolutionairen een breekpunt kunnen zijn, ware het niet dat zij het over het te kiezen uitgangspunt intern niet erg eens waren. De ARP haakte dan ook niet af, maar bleef aandringen op begrip. Enige maanden later ontstond een compromis, waarin niet langer het uitdragen van uitgangspunten centraal stond, maar slechts het minder verplichtende 'formuleren' daarvan. Desondanks bleef het onderlinge wantrouwen groot. De twee kleine partners vreesden de dominantie van de grote KVP, en bovendien bleef het knagen dat de CHU niet aan de coalitie deelnam. Daardoor lukte het in 1975 nog niet het besluit te nemen de volgende kamerverkiezingen met één lijst in te gaan. De KVP ontwikkelde zelfs een soort rampenplan om desnoods in haar eentje een CDA te gaan vormen.

Toen kreeg de basis er genoeg van. In november 1975 besloten de voorzitters van de ARP-, CHU- en KVP-afdelingen in Hoofddorp actie te ondernemen. De praktijk had bewezen dat de samenwerking in de gemeenten en provincies wèl functioneerde, dus werd het tijd dat de landelijke partijtoppen hun aarzelingen en meningsverschillen ook maar eens overwonnen. Na een radio-interview met een van de afdelingsvoorzitters bleek dat dit gevoel van ongeduld ook elders in het land leefde, en binnen de kortste keren groeide het Hoofddorpse initiatief uit tot een nationale beweging met de naam 'Wij horen bij elkaar'. Het was precies het juiste signaal op het juiste moment. Hoewel de ARP-top aarzelingen hield, ging ze in het najaar van 1976 wèl akkoord met een lijstverbinding – wellicht een handje geholpen doordat het gezamenlijke verkiezingsprogramma was geschreven door een commissie onder leiding van de ARP'er prof. Bob Goudzwaard. In december 1976 wees het tweede CDA-congres Dries van Agt aan als eerste gezamenlijke lijsttrekker. 'Vandaag gaan wij met elkaar op weg', sprak hij. 'Op hoop van zegen.'

De verdeeldheid ebde maar langzaam weg. Toen Van Agt in 1977 een coalitie met de VVD aanging, besloot een deel van de nieuwe CDA-fractie de nieuwe regering slechts te gedogen. Deze 'loyalisten' – vooral van ARP-huize – hadden liever een

kabinet met de PVDA gezien en voerden zoals eerder beschreven een permanente interne oppositie tegen de regering-Van Agt/Wiegel. Aangezien CDA en VVD over een krappe meerderheid van in totaal 77 zetels beschikten, kampte de coalitie dus voortdurend met het gevaar van crisis. Intussen werd, eveneens vanuit ARP-gelederen, de 'grondslag'-discussie nog steeds gaande gehouden. Dat het CDA na de fusie een open karakter moest krijgen en het Evangelie 'slechts' als richtsnoer moest zien, was inmiddels geaccepteerd. Eén kernvraag was echter blijven liggen: moeten de leden en vertegenwoordigers van het CDA het Evangelie ook *persoonlijk* als hun richtsnoer beschouwen, en daarop aangesproken kunnen worden? Het was het oude probleem in een nieuw jasje, want opnieuw ging het om de vraag: kunnen ook niet-christenen lid of vertegenwoordiger worden?

Nu kwam de brugfunctie van de CHU, die in de ideologische discussies altijd tussen de 'liberale' KVP en de principiëlere ARP in had gestaan, goed van pas. Een commissie onder leiding van CHU-voorzitter baron Van Verschuer boog zich over de kwestie en kwam in 1978, in het rapport 'Grondslag en politiek handelen', met een antwoord dat sterk leek op dat van Steenkamp in 1972. Hij had toen gezegd dat de 'politieke strategie' het bindmiddel van de CDA-leden moest zijn, en niet hun godsdienstige overtuiging. De commissie-Verschuer stelde nu dat het ging om de 'politieke overtuiging'; de partij mocht zich niet bevoegd achten haar leden naar de persoonlijke geloofsovertuiging te vragen of hen daarop aan te spreken. Ook niet-christenen die de politieke overtuiging van het CDA onderschreven, moesten dus lid kunnen worden. De partijraden van KVP en CHU namen dit standpunt zonder meer over. Die van de ARP zag haar getuigenis-behoefte blijkbaar voldoende erkend door het woord 'overtuiging' en stemde in meerderheid ook in – hoewel een ruime minderheid der partijraadsleden tegen bleef. Hoe dan ook, de grondslag-discussie was hiermee van tafel.

Nu pas kon de partij zich daadwerkelijk zetten aan het formuleren van uitgangspunten, zoals in 1975 was afgesproken. In 1979 verscheen een Program van Uitgangspunten, waarin de politieke overtuiging van het CDA werd uitgedrukt in vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap. Uit deze keuze bleek dat de ARP, met al haar 'gedonder' over grondslag en identiteit,

bepaald niet ontevreden hoefde zijn over de CDA-ideologie. Drie van de vier kernbegrippen behoorden namelijk al tot haar gedachtengoed, alleen solidariteit met de zwakken was meer verankerd in de katholieke ideologie, waar men het kende als 'solidarisme'. 'Gespreide verantwoordelijkheid' was ontleend aan de, zowel antirevolutionaire als katholieke, opvatting dat de overheid en de particuliere maatschappelijke organisaties op gebieden als onderwijs, maatschappelijk werk en gezondheidszorg elk hun eigen taak en verantwoordelijkheid hebben. In het CDA werd dit later vertaald met de 'zelfstandige rol van het maatschappelijk middenveld'.

Met 'gerechtigheid', een term die vooral in de ARP en de CHU leefde, verwees het Program van Uitgangspunten vooral naar de verantwoordelijkheid van de overheid, die een 'schild voor de zwakken' moet zijn en dient te zorgen voor een rechtvaardig juridisch stelsel, vrijheid van meningsuiting, eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer en bescherming van vervolgd. Het begrip 'rentmeesterschap' ten slotte kwam voort uit alledrie de partijen en verwoordde de gedachte dat de wereld door God geschapen is en dat de mens haar beheert, haar rentmeester is. Dit betekent dat zowel individuen als de overheid de plicht hebben zich in te zetten voor een verstandig gebruik van natuurlijke hulpbronnen en de bescherming van het milieu.

De discussies over het Program van Uitgangspunten, waarvan het concept in augustus 1979 het licht zag, kwamen de maanden daarna ongelukkigerwijs sterk in het teken van het kernwapendebat in de Tweede Kamer te staan. De manier waarop premier Van Agt de CDA-fractie dwong tot instemming met het roemruchte Navo-dubbelbesluit, deed de loyalisten en hun sympathisanten er weer ernstig aan twijfelen of de aanstaande fusie wel zo verstandig was. Op het laatste moment schreef ARP-prominent Goudzwaard een brief, waarin hij liet weten tegen te zijn; mede daardoor werd de fusiedatum, die was voorzien voor 1 juni 1980, nog even uitgesteld. Maar het CDA was niet meer tegen te houden. Hoe wankel de eenheid ook was, op 11 oktober 1980 werd de fusie een feit.

Het proces dat KVP, ARP en CHU vanaf 1972 doorliepen, kan men zien als een geleidelijke loskoppeling van religieus gefundeerde verschillen en politieke verschillen. Nadat de commis-

sie-Verschuier de grondslag-discussie had beëindigd en de drie partijen als CDA waren gaan opereren, gedroegen de loyalisten zich steeds meer als een gewone linkervleugel. Het is geen toeval dat de loyalist Jan-Nico Scholten zich later aansloot bij de PVDA, en niet bij het Gereformeerd Politiek Verbond. De religieuze verschillen binnen het CDA verwijzen tegenwoordig niet meer naar ideeën, opvattingen of overtuigingen. Ze spelen alleen nog een rol bij de invulling van belangrijke posten. Tot de dag van vandaag wordt daarbij gestreefd naar een evenwichtige verdeling over de drie bloedgroepen, of liever: over de drie godsdienstige stromingen. Aanduidingen als oud-KVP'er enzovoort vallen nauwelijks meer; men spreekt van een katholiek, een gereformeerde, een hervormde.

Het lijstje krantenkoppen dat Piet Steenkamp in zijn speech bij de jubileumviering noemde, kan zonder enige moeite worden uitgebreid. Een zelfverzekerde partij, Nederland CDA-land, tien jaar CDA – een successtory, het hield niet op. Het partijblad *CD/Actueel* nodigde een politiek redacteur van het *Algemeen Dagblad* uit om een artikel te schrijven over het veranderde imago. 'Zelfs de meest fervente criticus kan niet meer om het CDA heen', stond erboven. Veel publikaties gingen in op de ideologische ontwikkeling die de partij sinds 1980 had doorgemaakt. De algemene teneur was dat het CDA de leiding had genomen in het nationale debat over de crisis in de verzorgingsstaat. Begin jaren tachtig had de jonge partij twee rapporten geproduceerd die veel aandacht trokken: 'Van verzorgingsstaat naar verzorgingsmaatschappij' (1983) en 'Werkloosheid en de crisis in onze samenleving' (1984). Het eerste was samengesteld door een werkgroep onder leiding van de uit de ARP afkomstige hoogleraar Dick Kuiper, het tweede door een werkgroep met als voorzitter de katholiek Herman Wijffels, topman van de Rabobank.

Beide rapporten baseerden zich op de stelling dat de verzorgingsstaat, zoals die sinds de Tweede Wereldoorlog was opgebouwd, te ver was doorgeschooten. Om in de terminologie van de vier CDA-kernbegrippen te blijven: de 'gespreide verantwoordelijkheid' was uit evenwicht. De overheid en de door haar gesubsidieerde instellingen hadden steeds meer taken op het gebied van sociale zekerheid, gezondheidszorg, welzijn en

maatschappelijke dienstverlening op zich genomen. Op zichzelf was dit een begrijpelijke ontwikkeling. De ontwikkeling van de moderne industriële samenleving had geleid tot het verbreken van de aloude sociale verbanden van de vroegere agrarische samenleving, tot verstedelijking, grotere mobiliteit, minder hechte gezinsrelaties en toenemende individualisering. Mensen zorgden minder voor elkaar en de overheid had zich genoopt gezien die zorg over te nemen. In vervolg hierop ontwikkelde de overheid ook een eigen ambitie om problemen op te lossen en allerlei voorzieningen te garanderen. Zo ontstond de gedachte van de 'maakbare samenleving'. Maar begin jaren tachtig begonnen – mede door de economische crisis van die dagen – de nadelen daarvan zichtbaar te worden. De samenleving was ver-'statelijk', met als gevolg: een grote mate van bureaucratisering en uit de hand lopende kosten. Bovendien was de eigen verantwoordelijkheid van de burger ondermijnd, die inmiddels voor alles een beroep meende te kunnen doen op de overheid. Deze trend moest worden gekeerd, zo werd in beide rapporten naar voren gebracht. De overheid moest bevorderen dat de zorg voor elkaar en de zelfredzaamheid van de burgers terugkeerden. Ze moest een deel van haar maatschappelijke taken loslaten, en haar greep op de particuliere organisaties in het 'middenveld' moest losser worden. Zo zou de samenleving weer ver-'maatschappelijken'.

De commissies Kuiper en Wijffels introduceerden in dit verband twee begrippen: de 'zorgzame samenleving' en de 'terugtrekkende overheid'. Buiten het CDA ervoeren velen het eerste begrip als sterk paternalistisch en moraliserend, en het idee van de 'terugtrekkende overheid' sloot verdacht goed aan bij het harde bezuinigingsbeleid van het eerste kabinet-Lubbers. Een handige legitimatie, zo luidde de kritiek, vooral uit linkse kring. Desondanks was er ook een zekere bewondering voor het werk van de commissies en na verloop van tijd begon de nieuwe CDA-ideologie wel degelijk te bekliven, zeker toen de term 'zorgzame samenleving' in het midden van de jaren tachtig plaats maakte voor het reeds door Steenkamp geïntroduceerde, nuchtere begrip 'verantwoordelijke samenleving'. Allerlei ontwikkelingen met betrekking tot deregulering, decentralisering, privatisering en inkrimping van het overheidsapparaat, zoals die gedurende de jaren tachtig vorm kregen, zijn terug te voeren op

gedachten die door de commissies Kuiper en Wijffels naar voren waren gebracht. Tot in de tweede helft van dat decennium liep het CDA op dit terrein voorop, terwijl bijvoorbeeld bij de PVDa de opvattingen over de rol van de overheid en de politiek toen pas echt onderwerp van discussie werden.

Vanaf het midden van de jaren tachtig, vooral na het aantreden van de nieuwe partijvoorzitter Wim van Velzen, bouwden binnen het CDA talloze werkgroepen en het Wetenschappelijk Instituut (WI) – onder leiding van de gedreven antirevolutionaire directeur Arie Oostlander – het ideologische fundament verder uit, en in november 1990, toen de jubileumviering nog maar net achter de rug was, verscheen de kroon op al dit werk: het WI-rapport 'Publieke gerechtigheid, een christen-democratische visie op de rol van de overheid in de samenleving'. De politieke filosofie van het CDA was nu afgerond, stelde de partij vol trots. Het meer dan driehonderd pagina's tellende boekwerk vormde inderdaad een veelomvattende uitwerking van de gedachten van de commissies Kuiper en Wijffels, toegepast op bijna alle terreinen van het maatschappelijke leven. De kerngedachten zou men kunnen samenvatten als 'herwaardering van het middenveld' en 'herstel van verantwoordelijkheden'. De overheid, zo stelde het rapport, heeft vooral tot taak de publieke voorwaarden te scheppen 'die mensen en hun maatschappelijke verbanden in staat stellen om hun verantwoordelijkheden naar de normen van rentmeesterschap en solidariteit te beleven'. Mensen hebben daar behoefte aan en er mag van hen worden verwacht dat zij zich verantwoordelijk gedragen ten opzichte van hun kinderen, hun partner en hun leefomgeving. De overheid moet zich daarbij opvatten als 'een gezagsinstituut dat recht tot gelding brengt'. Ze moet burgers en hun maatschappelijke verbanden, die immers als het particuliere initiatief van verantwoordelijke burgers kunnen worden beschouwd, de kans geven zelf te bepalen hoe zij willen leven en functioneren. Ze moet meer eigen beslissingsruimte geven, maar er wel voor zorgen dat de burgers op een rechtvaardige manier met elkaar omgaan. Zelf heeft de overheid als belangrijkste taken: het handhaven van de rechtsorde en de vrede, het instandhouden van een goede ruimtelijke infrastructuur, en het garanderen van een 'bodem in het bestaan' ofwel minimale materiële en sociale voorzieningen.

'Publieke gerechtigheid' was een helder rapport, maar toen het verscheen had het achterliggende concept van de 'verantwoordelijke samenleving' zijn glans alweer grotendeels verloren. De partij had in 1987 en 1988 in haar afdelingen een discussieronde gehouden, waaruit bleek dat de gewone leden die 'verantwoordelijke samenleving' nogal abstract en hooggegrepen vonden. Een prominente partij-ideoloog als de oud-ARP'er en sociologie-hoogleraar H.J. van Zuthem schreef in *de Volkskrant* dat het een verouderde opvatting over de relatie burger-overheid weerspiegelde, waarin deze als tegenstanders van elkaar worden gezien. Van Zuthem brak nadrukkelijk een lans voor de overheid. Het leek hem zinniger die niet als een alles beheersende moloch te beschouwen, maar als een noodzakelijke partner. 'Ik zie ook wel dat de bureaucratie in toom moet worden gehouden. Echter, is er niet meer reden bezorgd te zijn over een te weinig sturende overheid, wanneer we kijken naar het milieuvraagstuk, de grote werkloosheid, de economische verspilling en de gebrekkige internationale arbeidsverdeling?', vroeg hij zich af. Daar komt bij dat burgers hun maatschappelijke verantwoordelijkheid en hun zorgzaamheid kunnen organiseren door 'via de politiek een overheid in het leven [te] roepen en [te] controleren, die langs institutionele en gesubsidieerde weg burgers helpt', aldus Van Zuthem. Dat dit sinds de Tweede Wereldoorlog in toenemende mate ook de praktijk was geworden, kon men niet alleen maar als negatief afdoen. Anders gezegd: het CDA overdreef de negatieve gevolgen van de 'verstatelijking'.

Andere critici stelden dat de gedachte dat de 'mensen maar voor alles een beroep doen op de overheid', nauwelijks op feiten berustte. Buren- en familiehulp, bijvoorbeeld, bestond wel degelijk nog steeds in ruime mate, en zeker niet alleen op het platteland. Lang niet alle bejaarden werden in tehuizen gestopt, integendeel, de meesten bleven – met steun van hun kinderen en vrienden – juist thuis wonen. En wat die 'verstatelijking' betreft: was Nederland niet bij uitstek een land met een omvangrijk middenveld gebleven? Was de herwaardering hiervan, die het CDA nu predikte, wellicht ingegeven door eigenbelang? Juist deze partij had immers nauwe banden met grote delen van dat middenveld? Een ander probleem was dat de nieuwe CDA-ideologie zich op nogal simpele, emotionele wijze

tegen het individualisme afzette. De maatschappelijke ontwikkelingen die daaraan ten grondslag lagen, zoals de afnemende betekenis van het gezin en de opkomst van stedelijke leefculturen, konden natuurlijk niet meer worden teruggedraaid. Velen – ook in eigen kring – beschouwden de toegenomen individuele keuzevrijheid als een verworvenheid en waren niet van zins zich door de politiek te laten voorschrijven hoe ze met elkaar zouden moeten omgaan.

Bij de eigen bewindslieden in het tweede kabinet-Lubbers waren de concepten 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving' en 'terugtrekkende overheid' op scepsis en tegenstand gestuit; ja, hadden zelfs verdeeldheid opgeroepen. Premier Lubbers zelf zag wel degelijk een belangrijke, blijvende rol voor de overheid weggelegd. Die moest misschien van karakter veranderen, maar spreken over terugtrekken vond hij 'eigenlijk onjuist', zo schreef hij in een gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan van zijn eigen departement van Algemene Zaken. Ook Cees van Dijk (Binnenlandse Zaken) liep niet warm voor de 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving', terwijl Bert de Vries zich er zelfs ronduit tegen keerde. De Vries wilde immers tegenwicht bieden tegen partijgenoten met neoliberale ideeën, zoals Zijlstra, Ruding en Brinkman. Niet voor niets behoorden juist deze voorstanders van harde bezuinigingen en meer vrije marktwerking tot degenen die de 'zorgzame/verantwoordelijke samenleving' en de 'terugtrekkende overheid' het meest enthousiast propageerden. Daarbij wekten ze echter niet de indruk veel gevoel te hebben voor die andere kernbegrippen, die toch ook tot de uitgangspunten van het CDA behoorden, zoals bijvoorbeeld solidariteit met de zwakkeren. Met name Elco Brinkman, die zich sinds 1986 profileerde als partij-ideoloog, hanteerde de kernbegrippen wel erg eenzijdig. Dat vond niet alleen De Vries, maar viel in allerlei lagen van de partij te beluisteren. Het rijke christelijk-sociale en -politieke denken dat achter deze begrippen school, leek nauwelijks tot hem doorgedrongen. Hoe kon hij anders als minister en als fractievoorzitter pleiten voor maatregelen die de inkomensverschillen vergrootten?

'Publieke gerechtigheid' bevatte overigens een nogal opvallende opmerking in het hoofdstuk over democratie: het evenwicht in de verhouding tussen de regering en de Staten-Generaal was

'verschoven in de richting van beleidsvoorbereiding met een technocratische inslag'. Dat kon niet anders worden uitgelegd dan als kritiek op Ruud Lubbers, de compromissenbouwer, de man van de 'bilateraaltes' en het 'Torentjesoverleg', de dossiervreter die altijd alles eerder wist en iedereen te vlug af was, de oplossingsmachine die nu al acht jaar lang met 'huiveringwekkende bekwaamheid' (in de woorden van een voormalig CDA-kamerlid) het land bestierde. Het was vermoedelijk geen toeval dat hetzelfde woord 'technocratisch' een maand eerder gebruikt was door de voorzitter van de CDA-afdeling Friesland, H.J. de Goede, tegenover het weekblad *Elsevier*. De Goede becommentarieerde de wijze waarop Lubbers had geopereerd bij het aftreden van Gerrit Braks. Een paar maanden vóór de jubileumviering was gebleken dat de minister van Landbouw en Visserij er nog steeds niet in was geslaagd de Nederlandse vissers, die al jarenlang op grote schaal de Europese vangstbeperkingen ontrokken, onder controle te krijgen. Coalitiepartner PVDA kondigde aan dat ze een motie van wantrouwen tegen Braks zou steunen, met als gevolg dat de positie van de, vooral in het katholieke zuiden populaire, minister onhoudbaar was geworden. Op 19 september, een dag na Prinsjesdag, trad hij af.

De Goede en andere regionale CDA-voorlieden noemden de wijze waarop Lubbers in de kwestie-Braks optrad, 'technocratisch', omdat de premier probeerde op een wat opportunistische wijze vijf problemen in één keer op te lossen. Het eerste probleem was Braks zelf. Die had het CDA in opspraak gebracht en de premier verzette zich dan ook nauwelijks toen PVDA-fractie-leider Wöltgens kenbaar maakte dat de minister wat hem betreft moest gaan. Eigenlijk had Lubbers weer een katholiek op Landbouw willen hebben, maar aangezien uit die kring geen goede kandidaat beschikbaar was, besloot hij de voormalige ARP'er Piet Bukman naar de post van Braks door te schuiven. Bukman was in Lubbers-II minister van Ontwikkelingssamenwerking geweest, en hij was in 1989 nogal teleurgesteld geweest toen er in Lubbers-III geen ministerspost voor hem beschikbaar bleek en hij genoeg had moeten nemen met het staatssecretariaat van Economische Zaken. Dat kon de premier nu mooi rechtzetten. Geluk bij een ongeluk was dat hij ook zijn protégé Yvonne van Rooy kon helpen. In 1989 had hij deze voormalige staatssecretaris van Economische Zaken uit Lubbers-II graag

naar de Tweede Kamer willen sturen, maar de CDA-fractie had geweigerd haar tot vice-voorzitter te benoemen. Nu kon ze gewoon weer terug naar haar oude baan – en daarmee was probleem nummer 3 opgelost.

Toen kwamen problemen 4 en 5 aan de beurt. Aan de nieuwe minister van Landbouw en Visserij kleefde één bezwaar: door zijn gereformeerde achtergrond zou hij bij de boeren in het zuiden minder goed vallen dan Braks. Welnu, daar had Lubbers ook al iets voor in zijn hoofd. Hij bedacht dat er een nieuw staatssecretariaat in het leven moest worden geroepen, bemand door een zuiderling. Een naam had hij al: de Limburger René van der Linden, die twee jaar daarvoor wegens de paspoortaffaire had moeten aftreden als staatssecretaris van Buitenlandse Zaken. Lang niet iedereen in het CDA was het met dit aftreden eens geweest, en bij de verkiezingen van '89 had Van der Linden heel wat voorkeurstemmen behaald. Hem op een nieuw staatssecretariaat van Landbouw plaatsen zou Van der Linden rehabiliteren en de boeren in het zuiden een populair 'aanspreekpunt' bieden.

Vanuit Lubbers' optiek was het ongetwijfeld een mooi opzetje. Hij was echter niet bedacht op wat anderen, bijvoorbeeld de coalitiepartner PVDA en zijn eigen CDA-fractie, hiervan zouden vinden. Nog vóór deze zich over de kwestie hadden kunnen buigen lag het plan – inclusief de naam Van der Linden – op straat. Zoals te verwachten viel, kwamen Thijs Wöltgens en de PVDA onmiddellijk in opstand, en uit een vertrouwelijke peiling bleek dat de terugkeer van Van der Linden ook in de CDA-fractie niet op onverdeelde steun kon rekenen. Op 26 september, nog geen week na het aftreden van Braks, liet de staatssecretaris-in-spe weten dat hij er toch maar van afzag. Maar Lubbers wilde niet zijn gehele verlies nemen. Hij eiste van Wöltgens dat de PVDA, op straffe van een kabinetscrisis, wel het nieuwe staatssecretariaat – maar dan bemand door de onbekende CDA'er drs. J.D. Gabor – zou accepteren. Of zijn dreigement serieus was, valt te betwijfelen; in ieder geval ging Wöltgens akkoord.

'Zo moet het niet, op een achternamiddag in het Torentje', zei voorzitter J. Vos van het CDA-Brabant tegen *Elsevier*. De kwestie-Van der Linden was misschien een incident, maar dan toch een dat het arrogante imago van het CDA voor de zoveelste

keer bevestigde. Voor alle duidelijkheid: dat imago werd niet alleen door premier Lubbers bepaald. Tijdens zijn tweede kabinet had de vvd gemerkt hoezeer ook de Tweede-Kamerfractie, toen nog onder leiding van Bert de Vries, met haar macht kon omgaan. 'Weergaloos', noemde het voormalig vvd-Kamerlid Frank de Grave dit eens in een interview met *de Volkskrant*. Hij gaf enkele pregnante voorbeelden. Zo had hij tijdens Lubbers-I een akkoord gesloten met de pvda, toen in de oppositie, over de vermogensbelasting voor grootaandeelhouders van bedrijven. Maar zijn fractievoorzitter Ed Nijpels kreeg van het cda te horen dat dit uit den boze was. Als de vvd het akkoord doorzette, zou het cda wraak nemen zodra een of ander liberaal stokpaardje aan de orde kwam. Nijpels liet De Grave vervolgens kort voor aanvang van het kamerdebat weten dat hij het betreffende amendement 'gelet op het algemene politieke beeld' maar beter achterwege kon laten.

In het jaar van de jubileumviering was het cda dus vooral een partij in het centrum van de macht geworden. 'We run this country.' Deze, ietwat uit de context gelichte uitspraak die het cda-kamerlid Joost van Iersel eens deed, bepaalde meer het beeld en benaderde beter de werkelijkheid dan het boekwerk 'Publieke gerechtigheid'. De kracht van de partij had zich ontwikkeld tot haar grootste zwakte. Het cda was groot geworden door zich juist niet als een kerkelijke, christelijke partij te profileren; daardoor had zij in 1986 de doorbraak naar de niet-religieuze kiezer kunnen maken en haar grote macht kunnen ontwikkelen. De populariteit en professionaliteit van Ruud Lubbers hadden daarbij een doorslaggevende rol gespeeld – zoveel zelfs dat een politicoloog het cda eens 'de lijst-Lubbers' noemde. Maar in eigen kring begonnen velen ditzelfde profiel als nogal armoedig te ervaren. In de politieke praktijk liet de partij geen enkele gedrevenheid meer zien, en voor zover haar politici dat wel deden – zoals in het geval-Brinkman – stonden ideologie en werkelijkheid ver van elkaar af. Het was niet voor niets dat Bert de Vries zoveel openlijke steun kreeg vanuit de achterban, toen hij zich rond Pasen 1988 verzette tegen aantasting van het minimumloon. Op dat moment werd voor het eerst een kloof in het cda zichtbaar, die zich sinds het eenheidsstreven van begin jaren tachtig niet meer had kunnen openbaren. Aan

de ene kant van die kloof stonden degenen die hechtten aan het 'sociale gezicht', aan de andere kant de rechtervleugel van de partij.

Deze tegenstelling is niet meer overbrugd. Toen partijvoorzitter Wim van Velzen in 1992 volgens de pers had gezegd dat het CDA 'geen christelijke partij' was, kreeg hij vanuit allerlei lokale partijafdelingen een storm van kritiek over zich heen. De uitspraak was in feite genuanceerder en Van Velzen had bovendien formeel volkomen gelijk. Blijkbaar lag hier echter een open zenuw. De kritiek van de achterban had voor een belangrijk deel betrekking op Van Velzen zelf, wiens stijl in sommige partijregio's ook al als 'technocratisch' werd betiteld. Voor een ander deel verwees ze naar dat 'sociale' gezicht van het CDA, waarvan velen vonden dat het in de politieke praktijk nauwelijks meer te bespeuren viel.

De discussies over de partijgrondslag, de programma's van uitgangspunten, de kernbegrippen, de fraaie rapporten, ze hadden bij het partijkader zelf uiteindelijk wel het een en ander teweeggebracht. Veel van de gedachten die voorvloeiden uit het concept van de 'verantwoordelijke samenleving' en uit het rapport 'Publieke gerechtigheid' kwamen terecht in de landelijke, provinciale en gemeentelijke verkiezingsprogramma's van het CDA. De weerstand tegen de moderne ik-cultuur, die begin jaren tachtig nog achter het idee van de 'zorgzame samenleving' zat, was in vervolgrapporten van zijn scherpe kantjes ontdaan; het CDA erkende dat er ook positieve kanten aan de individualisering zaten. Het thema van de heroriëntatie op de verzorgingsstaat leefde inmiddels ook in andere politieke stromingen; in heel Europa gingen politici het trouwens zien als een van de grote vraagstukken van de moderne tijd.

Maar het sloeg allemaal niet aan bij degenen waar een politieke partij het nu eenmaal van moet hebben: de kiezers. Toen het CDA in 1994 bij de gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen ongenadig verloor, concludeerde een onderzoeksc commissie, de commissie-Gardeniers, dat vooral jongeren 'met een meer dan gemiddeld sociaal gevoel en met duidelijke waardering voor maatschappelijke en religieuze normen' en 'meer zelfbewuste, mondige, sociaal-voelende' ouderen de partij de rug hadden toegekeerd. Daarmee stonden niet alleen de CDA-politici, maar ook de partij-ideologen in hun hemd.